

Moraliteit is geen vernis

Door Hendrik Spiering

[NRC-Handelsblad, 28 i 2006]

Frans de Waal ziet de mens vooral als non-verbaal wezen

Frans de Waal is een van de belangrijkste apenkenners van dit moment. Maar zijn nieuwste boek gaat over de mens. Niet zozeer de taal, maar het gezinsleven is het grootste verschil met de andere primaten.

‘NIETS WAT WIJ DOEN is werkelijk uniek.’ Aldus de ontvullende boodschap van primatoloog Frans de Waal in zijn nieuwste boek *De aap in ons. Waarom we zijn wie zijn* (Uitgeverij Contact, € 24,90). In zijn boek plaatst hij de mens midden tussen zijn naaste verwanten: wreder dan de chimpansee (die moordcampagnes naar naburige groepen ondernemen) maar ook invoelender dan de bonobo's (die in staat zijn om een gewond vogeltje te helpen en te redden van gevaar).

Frans de Waal, die al decennia in de Verenigde Staten werkt, heeft op dit gebied enig recht van spreken, want vooral dankzij hem is bekend geworden dat mensapen beschikken over een menselijk, al te menselijk gedragsrepertoire: politieke coalitievorming, complex verzoeningsgedrag, gemeenschapszin, altruïsme en culturele kennisoverdracht.

Met vele artikelen in toptijdschriften en een aantal succesvolle boeken verspreidt De Waal zijn boodschap.

Maar waarom voelen we dan toch zo vaak een enorme afstand tot onze harige neven? “We laten ons veel te veel afleiden door onze taal. Die mensapen spreken nu eenmaal niet”, zegt De Waal tijdens een gesprek over zijn nieuwe boek, in een Amsterdams hotel.

De Waal: “Als je vooral kijkt wat er gebeurt in zo'n groep, kom je heel veel te weten.” Maar bij mensen speelt de observatie van het non-verbale zich nu eenmaal vooral af op een onbewust niveau.

“Mensen weten vaak niet eens meer of ze iemand hebben aangeraakt tijdens een gesprek, terwijl juist zo'n aanraking zoveel kan zeggen over de onderlinge verhoudingen. Ik let daar allemaal wel op. Mijn hele leven al.”

Er is ook steeds meer wetenschappelijk onderzoek naar deze fenomenen. De aardigste constatering die De Waal doet in zijn boek is wel dat mensen tijdens een gesprek onbewust de laagste tonen in hun stem (onder de 500 hertz) op elkaar afstemmen. Degene die zijn diepe brom het meest aanpast aan die van de ander heeft altijd de minste status. Uit analyse van de Amerikaans talkshow van Larry King bleek dat gastheer King zijn brom wél aanpaste aan die van Elizabeth Taylor, maar dat de stuntelige vice-president Dan Quayle zich juist helemaal aan King aanpaste. En De Waal zou de De Waal niet zijn als hij hieraan niet een beschouwing knoopte over de voordelen van een

aldus voortdurend gecommuniceerde hiërarchie. In een duidelijke hiërarchie zijn namelijk minder conflicten, omdat iedereen weet waar-
ie aan toe is.

Uw kernpunt is dat wij mensen ten diepste non-verbale sociale wezens zijn, die eigenlijk vooral in de war raken van al dat gepraat. Maar zo vaak raken we nu toch ook weer niet in de war van praten? Het bepaalt toch ook sterk ons mens-zijn?

Frans de Waal: “Nu ja, taal is zo ongeveer de enige eigenschap die ik beschouw als echt uniek menselijk. En die taal heeft natuurlijk invloed. De hele onderbouw van de menselijke psychologie is biologisch, maar daaraan voeg je de taal toe, en dat gaat al die zaken beïnvloeden.

Om maar eens wat te noemen: in die biologische onderbouw zit het vermogen tot culturele overdracht. Dat heeft de chimpansee ook, een natuurlijke neiging om kennis en gewoontes over te dragen. Als je daar de taal aan toevoegt kun je daarmee expliciete instructie gaan geven, vertellen hoe je iets moet doen. Dat geeft een enorm effect.

Daaruit ontstaat symbolische cultuur die weer invloed krijgt op biologische verhoudingen. Omdat er een apart woord voor is kan het dan ineens belangrijk worden of iemand een neef van moeders kant is of een neef van vaderskant, terwijl het genetisch niks uitmaakt.

“Hoe belangrijk die taal is, is een kwestie van perspectief: het glas is half vol of half leeg, je kunt zeggen het enige verschil is de taal en dan zeg je dat het niet zo groot is, of je kunt zeggen dat de taal een enorm verschil is en alle verschillen vergroot die er zijn.

“Maar die fascinatie voor de taal dekt ook veel dingen af. Ik heb een dove studente en die zegt dat mensen niet tegen haar kunnen liegen, dat ze dat nooit begrijpen, ze let alleen maar op handgebaren en gezichtsuitdrukkingen. In die zin leidt de taal sterk af van andere signalen.”

Maar die signalen pikken we toch meestal ook wel op?

“Nou, we zijn wel voortdurend bezig met niet non-verbale signalen en wij mensen zijn er waarschijnlijk ook heel goed in maar het gaat grotendeels onbewust.

Als je mensen vraagt waarom ze iemand aardig of niet aardig vonden, weten ze het vaak niet. Er is een mooi onderzoek waarbij proefpersonen gesprekspartners wel of niet imiteerden in hun beweging. Wie imiteert wordt véél aardiger gevonden.

„Veel non-verbale communicatie is erg belangrijk voor de onderlinge machtsverhoudingen.

We zijn enorm gevoelig voor macht. Als jij een kamer binnenkomt met tien mensen waar je iets mee moet doen, een vergadering houden of zo, weet jij in twee minuten wat de machtsverhoudingen zijn. Gewoon omdat je – meestal onbewust – registreert wie er het hardst praat, naar wie men luistert, dat soort dingen.

“Natuurlijk zijn er talloze verschillen met de andere primaten die samenhangen met de invloed van de taal, maar ik benadruk liever de talloze overeenkomsten die los staan van de taal.

Maar wat maakt die overeenkomsten nog uit als al onze basale primateneigenschappen: die cultuur, die zorgzaamheid, die oorlog, noem ze maar op, vervolgens allemaal diepgaand getransformeerd worden door onze taligheid?

“Dat maakt veel uit, omdat het wel allemaal biologische neigingen blijven. Als je een politicus taal geeft, gaat-ie je met taal beïnvloeden, natuurlijk. Dat is een handig nieuw instrument dat in de chimpanseepolitiek niet bestaat. Maar het streven naar macht, dat er allemaal achter zit, is een heel oude eigenschap.

Ik benadruk het belang van die biologische onderbouw vooral als tegenwicht tegen de mening dat moraliteit – dat toch vaak als kern van de menselijkheid wordt beschouwd – een soort van vernisje zou zijn. Met dat idee hebben we in de biologie dertig jaar geleefd en het is gewoon een belachelijk idee. Het is gewoon een diep onderdeel van onze natuur. Dat vernis-idee wordt nu sterk ondermijnd door mijn werk, maar ook door de neurowetenschappen. In hersenscanners blijkt dat mensen moeilijke morele problemen oplossen met activatie van hersendelen die heel oud zijn, veel ouder dan onze soort. Dat betekent dat er oeroude sociale neigingen aan te pas komen, de emotionele systemen in het limbische systeem. Moraliteit komt voort uit sociale instincten. Onze basale emoties veroorzaken ook veel van de problemen natuurlijk, maar wat we waarderen in onszelf heeft ook een biologische basis die je ook vindt bij andere mensapen.”

Betekent dat dan in feite dat ons hele motivationele systeem, dat wat ons voortdrijft, in feite hetzelfde is als bij de andere primaten?

“Ja, sociaal-emotioneel zijn we heel erg vergelijkbaar. Waarin niet dan?”

De drang naar kennis?

“Nee joh, dat hebben andere primaten ook: nieuwsgierigheid! Dat zijn allemaal basisemoties: machtsstreven, angst, agressie, liefde, verzorging, aantrekking, verbazing. Ik ken eigenlijk maar twee emoties die misschien uniek menselijk zijn. Allebei zijn heel cognitief en hebben veel te maken met zelfbewustzijn.

De ene is schuldgevoel en de andere is schaamte. Maar zelfs daar, ik zou niet verbaasd zijn als er over twintig jaar iemand komt met een onderzoek dat ze wel schuldgevoel hebben.

Wij vonden ooit dat Kapucijnerapen een gevoel voor rechtvaardigheid hadden, dat we trouwens zorgvuldig onbillijkheidsaversie noemden. Enfin, wij kregen toen een e-mail van een psycholoog die zei: rechtvaardigheid kan alleen bestaan als je taal hebt. Ik wist dat niet, maar volgens hem was rechtvaardigheid een symbolisch en abstracte vergelijking van wat je krijgt met dat wat een ander krijgt of wat je verwacht.

Dat is het toch ook?

“Dat is een overschatting. Alsof je zonder taal alleen nog maar heel eenvoudige redeneerprocessen zou overhouden!

In ieder geval hebben wij aangetoond dat onze apen heel duidelijk een rechtvaardigheidsreactie vertonen. En dat zie toch ook al bij heel jonge kinderen?

Stel, je hebt twee kinderen en je neemt een cadeautje mee voor één van de twee.

Nou, zelfs degene die nog geen taal heeft zal boos worden. Je kunt ook zeggen: we gebruiken de taal pas achteraf.

Er zijn psychologen die dat betogen: eerst komt affectie, dan cognitie en dan pas de taal. En als je mij vraagt hoe voel je je, dan ga ik me uitdrukken, maar die gevoelens waren er al. Onze morele beslissingen nemen we heel snel, in feite instinctief. En daarna besteden we veel tijd aan de uitwerking in woorden.”

In dat verband noemt u in uw boek een interessant maar onuitvoerbaar experiment, of een mens wel slim genoeg zou zijn om in een mensapenkolonie mee te draaien, met al die complexe sociale politiek. Maar hoe zit het met hun verzorgers? Die gaan óók intensief met de chimpansees om.

“Ik ken mannelijke verzorgers die in competitie traden met mannelijke chimpansees en daaraan ten onder gingen.

Het gaat om de jonge mensapen.

De echte volwassen chimpansees trekken zich er niks van aan, die staan daar boven als het ware. Maar als adolescente chimpansees merken dat een man er gevoelig voor is gaan ze hem pesten en treiteren. Altijd mannen, vrouwen zijn veel minder gevoelig voor die machtsverhoudingen.

Als je dan tegen die apen zegt: je moet dat hok in, dan gaan ze gewoon niet, de hele dag niet als het moet.

Kan je ze met de brandslang platspuiten, maakt niks uit. Mede daarom zijn de meeste mensapenverzorgers tegenwoordig vrouwen. Die zijn geduldiger.

Hoe zien die apen dan wat mannen en wat vrouwen zijn?

“Mijn gevoel is dat mannen een andere spiertonus hebben, met hoekigere bewegingen.

Daaraan zien dieren van een afstand of het een man een vrouw is. Wij niet, wij zijn kennelijk gehandicapt wat betreft lichaamsobservatie. Waarschijnlijk omdat we zo naar de taal luisteren.”

Volgens u is de echte unieke menselijke eigenschap van de menselijke het gezin.

Maar wat bedoelt u daar mee?

Dat wij een soort verwarde mengeling zijn van het bonobo-systeem (waar vooral de vrouwelijke solidariteit telt) en dat van de chimpansees (waar de mannelijke coalities domineren)?

“Nee, het is veel gecompliceerder. Alleen bij de mens bestaat het gezin waarbij de man betrokken is bij de verzorging van de kinderen. Door die steun kan een mens veel meer kinderen krijgen dan een chimpansee. Wij kunnen makkelijk elke twee of drie jaar een kind krijgen, chimpansees krijgen pas na zes jaar een nieuw kind. Want niemand helpt die moeder. Bij de bonobo's is het niet anders. Die mannen doen absoluut niks.

“Ons systeem van vaderlijke steun is uniek binnen de mensapen. Ja, bij gibbons en bij vogels zie je ook wel duidelijke paarvorming, maar nooit binnen een samenleving. Bij gibbons heeft ieder gezin zijn eigen territorium. Maar een samenleving van gezinnen, dat zie je nergens. Want een mensenman kan de andere mannetjes niet zomaar weggagen, hij moet samenwerken. Territoriale gezinnen zijn veel makkelijker.

Dan hou je gewoon iedereen buiten.

“En ja, in feite vind ik dat het grote verschil met de andere mensapen. Die taal maakt niet zoveel uit, sociaal gezien is dit het grote verschil. Het systeem leidt tot allerlei nieuwe morele constricties, om het gezin te beschermen. Wij kennen bijvoorbeeld het fenomeen van ontrouw, dat kent de bonobo niet. In een promiscue samenleving zoals van chimps en bonobo's bestaat zo iets niet.

“Ik denk dat dit mensensysteem ontstond toen onze voorouders het bos verlieten.

Want daar kan een vrouw met een jong op de rug niet ontsnappen aan roofdieren. Mannen moesten betrokken raken bij de zaak. En zo gauw er maar een beetje mannelijke betrokkenheid is bij de verzorging van de kinderen, wordt het van belang dat het ook echt zijn eigen kinderen zijn. Moeten die mannen daarop gaan letten. Je krijgt een bandvorming en steeds meer verzorging .”

Niettemin, wij hebben net als de bonobo krachtige vrouwelijke solidariteit, net als de chimp machtige mannelijke coalities en dan ook nog eens dat gezin.

Bij welke groep ligt bij de mens dan nog de macht?

“Macht is een heel moeilijk woord. Dominantiehiërarchie is duidelijker, en dan zijn bij de mens de mannen dominant, lijkt me. Maar bij macht gaat het erom wie er invloed heeft over wie. Dan zou ik zelfs bij de chimpansee zeggen dat vrouwen veel macht kunnen hebben.

In de Arnhemse dierentuin had een chimpanseevrouw, Mama, erg veel macht, omdat ze veel invloed had – maar niet zozeer dominantie.

“Bij de mens hebben vrouwen ook veel macht, want al die mannen zijn op de een of andere manier met een vrouw verbonden. En vrouwen als een groep hebben ook macht, vergelijkbaar met de bonobo's. Die vrouwen zijn niet individueel dominant over mannen maar collectief wel. Maar groot is die macht inderdaad niet, omdat ze niet goed georganiseerd is. Dat zie je goed als je jonge kinderen observeert op een schoolplaats.

De jongens lopen rond in groepjes van vijf of zes, met een klein hiërarchietje, duidelijk en krachtig. Maar de meisjes lopen allemaal in paren rond, met één beste vriendin. Voor een paar maanden misschien, dan hebben ze weer een andere beste vriendin. Die vriendschappen zijn helemaal niet zo stabiel. Jongens hebben veel stabielere vriendschappen, blijkt uit onderzoek.

Een belangrijk punt is dat als er tussen vrouwen ruzie uitbreekt, het niet wordt bijgelegd.

Dat hoor je niet vaak, dat dat mannen veel beter conflicten kunnen bijleggen.

“Nee, dat willen de meeste vrouwen niet horen. Het is ook niet zo zichtbaar, omdat er heel veel volwassen vrouwen zijn met dertig jaar oude vriendschappen.

Want die vrouwen zijn waarschijnlijk door ervaring wijs geworden en zo goed op de hoogte van de kosten van een ruzie dat ze een ruzie tot iedere prijs vermijden. Voor mannen is dat geen punt, die komen daar wel weer overheen.

Maar als een vrouw met een vriendin, of een zus soms, ruzie maakt, dan is het voorbij. Daarom zijn vrouwen wel heel goed in het voorkómen van ruzie onder elkaar.

Dat betekent dus ook dat het sociale instinct van mannen totaal niet onder doet voor dat van vrouwen, want weten hoe je iets bijlegt vergt veel inzicht.

“Ja, natuurlijk. Mannen maken ook veel meer grapjes. Er is onderzoek dat beschrijft hoe mannen in de bestuurskamer hun bedrijf heibelse ruzie met elkaar maken, allemaal machtsstreven.

Maar dan is er pauze en gaan ze allemaal naar het urinoir. Daar staan ze dan grappen te maken. Terug in de bestuurskamer gaan ze weer helemaal opnieuw ruziemaken. De volgende dag weten ze niet eens precies wat er gebeurd, want ze houden dat allemaal niet zo precies bij. Voor vrouwen is dat vrijwel onmogelijk. Mannen zeggen dan: ‘Ach, je moet het niet persoonlijk nemen’. Bij vrouwen is zoiets onmogelijk, daar is altijd alles persoonlijk. Ik weet wel dat vrouwen denken dat ze beter in het vreedstichten zijn dan mannen, maar in werkelijkheid zijn ze vooral goed in het vrede handhaven.”